

Jesu li Grci bili inovatori, a Rimljani plagijatori

Rim i Grčka kao stereotip

Robovanje mnogobrojnim i raznovrsnim stereotipima vrlo je raširena pojava, iako bi se na prvi pogled ova konstatacija možda i mogla smatrati ponešto pretjeranom. No, zamislimo li se na trenutak, vrlo brzo uvjerit ćemo se u suprotno. Nije nam ovdje, dakako, cilj nabrajati bezbrojne primjere stereotipa u svakodnevnici. Kad se, međutim, određeni stereotip jednom uspije ukorijeniti i u znanosti, onda to prestaje biti banalnost i pretvara se u problem. Nažalost, upravo je povijesna znanost, više od ikoje druge, plodno tlo za svakojake stereotipe, koji ne samo da zamagljuju povijesnu sliku već vrlo često iskrivljuju povijesnu istinu.

Stereotip (grč. στερεός = ukočen, tvrd, čvrst + τύπος = lik, znak) označava ujednačenost, uvijek isti postupak, svakidašnjost, nepromjenjivost, neoriginalnost, banalnost, otrcanost, ukalupljenost. Stereotipno bi stoga bilo nešto što je neizmjenjivo ili točno oponaša neki model. Općenito shvaćeno, stereotipnim nazivamo ono što je otrcano, banalno, ukalupljeno, uvijek isto... Povijesni su stereotipi, dakle, uvriježena i ukalupljena mišljenja, kojima se pritom, gotovo u pravilu, dogmatski pristupa. Većina njih temelji se uglavnom na zastarjelim hipotezama ili mišljenjima autoriteta koja ne samo da je pregazilo vrijeme, već su ih višekratno opovrgli i kasniji rezultati znanstvenih istraživanja. Misao iz naslova ovog priloga spada među jedan od klasičnih primjera povijesnog stereotipa. Članak je posvećen upravo stereotipnom mišljenju o tome kako su Grci u svemu bili inventivni i originalni, dok su, pak, Rimljani isključivo i jedino preuzimali od drugih, a ponajviše upravo od Grka. Sama bit ovog problema mogla bi i nehotice dovesti do opredjeljivanja *pro et contra* i stoga smatram nužnim odmah na početku naglasiti kako mi nije cilj opredjeljivati se za prve ili druge, već naprotiv pokušati dokazati znanstvenu neutemeljenost i nesuvislost pristupanja problemu na takav način.

Dakako da bi dubinska i temeljita obrada ove teme zahtijevala višestruko veći prostor no što nam ovdje stoji na raspolaganju, a gotovo o svakoj natuknici mogla bi se napisati podeblja znanstvena rasprava. Zato se u mnoga pitanja neću moći dublje upuštati, dok se, pak, za neka kao potpisnik ovih redaka ne osjećam dovoljno kompetentnim. Zadržat ću se, stoga, većim dijelom tek na površini problema vjerujući ipak da će i ta razina teksta biti dovoljna da

se ukaže na neodrživost stereotipnih postavki koje se još uvijek provlače kroz historiografiju, poglavito u udžbeničkoj literaturi i u djelima popularno-znanstvene tematike.

Kroz stoljeća srednjeg vijeka antička kultura i njezini civilizacijski dosezi bili su uvelike zaboravljeni. Djela antičkih pisaca sačuvana su na Zapadu u zabačenim dijelovima samostanskih knjižnica. Djela onih autora čiji su se radovi ili neke njihove ideje mogli pomiriti ili uskladiti s kršćanskim svjetonazorom¹ prepisivana su u skriptorijima dok je najveći broj djela pisaca iz nekršćanskog razdoblja s vremenom propao. Dio je poganskih rukopisa velikog značenja ipak sačuvan, ali prvenstveno zbog opće vrijednosti tematike koju su obrađivali.² I od veličanstvenih građevina rimskog razdoblja malo je toga ostalo. Tek hramovi pretvoreni u kršćanske crkve sačuvali su se u kasnijim stoljećima³ dok od velebnih palača rimske i provincijalne aristokracije nije sačuvano ništa. Spomenici, poprsja, kipovi i portreti u golemoj većini također nisu preživjeli stoljeća kasne antike i ranoga srednjeg vijeka. Osobito su devastaciji bili izloženi kipovi od bronce⁴ pa su tako zauvijek izgubljena najpoznatija remek-djela antičke umjetnosti kao i brojni spomenici carskog doba.

Tradicija antike na Zapadu sačuvana je prvenstveno u sjećanju na impozantnu veličinu Rimskog Carstva čiji je ustroj stoljećima stajao kao nedostižni uzor europskim vladarima. Organizacija Rimskog Carstva opčinjavala je vladare barbarskih plemena koja su težila naseljavanju na tlu Rimskog Carstva jednako kao i Karla Velikog, Otona I. pa sve do Napoleona i Benita Mussolinija. O grčkoj se antici na europskom Zapadu stoljećima nije znalo ništa. Tek u obrazovanijim slojevima opstojala je uspomena na veličanstvena Aleksandrova osvajanja. Dok su ruševni ostaci rimskih građevina, poput

¹ Do prvih je pokušaja došlo još u kasnoj antici. Od crkvenih otaca prvi je Aurelije Augustin pokušao pomiriti i uskladiti nekršćansku filozofiju s kršćanskim shvaćanjima.

² Ovdje u prvom redu kao primjer treba navesti medicinska djela Hipokrata, Galena, Dioskorida, Celija Aurelijana i drugih. Samostanska medicina srednjeg vijeka nastala je upravo na temelju sačuvanih spisa iz antike. Malo je, naime, poznato da je Aurelije Kasiodor, kancelar ostrogotskog kralja Teodorika i jedan od najobrazovanijih umova kasne antike, u benediktinskom samostanu Vivarium u južnoj Italiji osnovao školu, koja se ponekad pretenciozno naziva akademijom. Tu je djelovala i prevodilačka škola u kojoj su na latinski jezik prevedena i grčka medicinska djela. Benediktinci su tu spomenuta djela i proučavali te stečeno znanje primjenjivali u praksi. Drugi primjer djelo je Flavija Vegecija Renata, *Sažetak vojne vještine*, koje je tijekom srednjeg vijeka bilo jedno od najprepisivanih, najprevođenijih i najviše prepričavanih u cijeloj Europi.

³ Najbolji su primjeri za ovu konstataciju Panteon u Rimu i Partenon na atenskoj akropoli, te Hefestov hram na atenskoj agori.

⁴ O tome svjedoči neopisivo malen broj sačuvanih originala u bronci. Brončani su spomenici u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku pretapani kako bi se došlo do bronce.

amfiteatara, kazališta i hramova srednjovjekovnog čovjeka podsjećale na sjaj i raskoš civilizacije koja je tu nekada egzistirala, u isto vrijeme koristio se on rimskim cestama, a rijeke prelazio rimskim mostovima.⁵ Taj isti čovjek pritom nije imao pojma o Platonovoj ili Diogenovoj filozofiji, nije imao nikakve predodžbe o atenskoj demokraciji niti je imao prilike vidjeti ljepotu i gracioznost Partenona.

Kad se srednjovjekovna Europa u doba humanizma i renesanse okrenula antici, u središtu je interesa opet bio antički Rim. Otkrivanju veličanstvene civilizacije pripomogla je i moć papinske kurije, težnja za raskoši i golemo bogatstvo koje se u XV. stoljeću koncentriralo u rukama crkvene oligarhije u Rimu.⁶ Upravo je XV. stoljeće bilo doba kad u Rimu otpočinje gradnja brojnih novih raskošnih palača crkvene i svjetovne aristokracije. Te su gradnje iznijele na svjetlost dana velik broj antičkih kipova i portreta, što je dodatno poticalo interes za istraživanja. No, to je doba bilo prvenstveno vrijeme uništavanja antičkih građevina jer su one služile kao izvor građevnog materijala. Zgrade i stari hramovi, koji su dotad bili relativno dobro sačuvani i konzervirani pod debelim slojem zemlje i ostataka materijala, otkopavani su i devastirani kako bi se iz njih izvukli stupovi, mramor i kvalitetan kamen.⁷ Ta je vandalska praksa prekinuta tek potkraj XVII. stoljeća. U XVIII. stoljeću uslijedilo je razdoblje arheoloških istraživanja, ali na znanstvenom nivou tog vremena.

Rim je kao gospodar cijeloga tada poznatog svijeta na prostoru antičkog grada uspio koncentrirati teško zamislivo bogatstvo umjetničke produkcije starog svijeta, od originala grčke klasične umjetnosti, preko umjetničkih djela helenističkog istoka, do velikih obeliska egipatskih faraona. Unikati su bili rijetka i tražena roba među rimskom aristokracijom te je stoga bila vrlo raširena izrada kopija poznatih djela slavni umjetnika. U doba uspona Rima kao svjetske velesile klasična je grčka umjetnost već odavno ustupila mjesto helenističkom izrazu. I Rim je bio pod snažnim utjecajem helenističkog Istoka pa je i rimska umjetnost kasne republike i carskog

⁵ Pont du Gard služio je za promet do unatrag nekoliko desetljeća, dok dio današnjih mostova u Rimu potječe još iz rimskog razdoblja. Jednako tako rimske su ceste tijekom stoljeća srednjeg vijeka bile jedine prave ceste diljem Europe, a pravce mnogih suvremenih prometnica najvećim dijelom trasirali su još Rimljani.

⁶ Brojne su crkvene gradnje u Rimu ključni razlog koji je doveo do papinskog odobrenja indulgencije, što je u konačnici i potaklo Lutherov istup.

⁷ F. Coarelli, *Rome, Guide Archeologiche*, Milano 2004.,⁴ 63-64.; M. Piranomonte, *Terme di Caracala*, Roma 2002., 4-5. Devastacija arhitektonskih spomenika otpočela je, dakako, mnogo ranije, ali su njoj prvenstveno bili izloženi monumentalni objekti poput Koloseja ili termi. Karakaline terme, primjerice, već su u XII. st. poslužile kao «kamenolom» za gradnju crkava i palača u Rimu, no tri su kapitela završila i u katedrali u Pisi.

doba bila umjetnost helenizma. Kako su veliki renesansni umjetnici poput Donatella, Brunelleschija, Michelozza, Michelangela ili Bramantea inspiraciju nalazili u antičkoj arhitekturi i kipovima,⁸ renesansa antike u njihovim djelima nije bila oživljavanje klasične grčke ili rimske već najvećim dijelom renesansa helenističke umjetnosti.

Za razliku od rimske civilizacije, koja je u podsvijesti europskog Zapada ostala uvijek prisutna, Grčka je bila potpuno zaboravljena. Klasično doba Grčke, sublimirano kroz zlatno doba Atene, okončano je s atenskom propašću nakon Peloponeskog rata. Grčki su se polisi i nakon toga međusobno iscrpljivali u stalnim sukobima i sklapanjima kratkotrajnih političkih saveza, da bi konačno svi zajedno potpali pod vlast Makedonije, nove snažne države sa sjevera. Prevlad Makedonaca prestala je kad je 146. pr. Kr. Rim postao gospodar ne samo nad antičkom Grčkom već i nad cijelim istočnim Sredozemljem. Od tog vremena povijest Grčke bit će neraskidivo vezana uz povijest jedine svjetske velesile. Ona će politički rascjepkan grčki svijet sjediniti i uklopiti u jedinstvenu i snažnu državu koja se prostirala cijelim tada poznatim svijetom.

Nakon propasti carske vlasti na Zapadu nekadašnji grčki polisi ostat će još zadugo u sklopu Bizantskog Carstva, moćne države i, u političkom smislu, nasljednika nekad jedinstvenog Rimskog Carstva. Političke okolnosti u srednjem vijeku dovele su do odvajanja pravoslavnog grčkog istoka i osjećaja ugroženosti od ostatka tadašnje katoličke Europe. Osjećaj slabosti i ugroženosti s vremenom se sve više pojačavao, čemu su pridonosili prodor islama s Istoka, križarski ratovi i teritorijalni gubici, kao i agresivna vjerska politika katoličkih država i Svete stolice. S Osmanskim osvajanjem grčki je svijet zadugo bio odvojen od važnih kulturnih i umjetničkih strujanja i utjecaja sa Zapada. Grčki su prostor zaobišle i renesansa i reformatorski pokret, barok, kao i industrijska revolucija i prosvjetiteljstvo, a jednako tako i znanstvena revolucija u XIX. stoljeću.

Paradoksalno je da je grčka renesansa otpočela na europskom Zapadu u krilu europskog romantizma. Vjerojatno na svijetu nema naroda koji bi za stvaranje vlastite nacionalne države toliko dugovao jednom strancu kao Grci Georgu Gordonu Byronu. Njegova pogibija u Grčkoj tijekom rata za nezavisnost, jednako kao i beskrupulozna pljačka lorda Elgina na atenskoj

⁸ Možda je najbolji primjer za ovu tvrdnju grupa Laokont i sinovi, otkrivena 1506. na Eskvilinu, a predstavlja jedan od najboljih radova helenističkog doba. To je djelo ostavilo silan dojam ne samo na Michelangela, već i na njegove suvremenike. Što se Brunelleschija tiče, koliko je poznato, on je prvi proučavao antičke arhitektonske spomenike bilježeći pritom njihove mjere. To mu je nedvojbeno mnogo pomoglo da se, natječući se s Ghibertijem, izbori da upravo njemu bude povjerena izgradnja kupole Firentinske katedrale.

akropoli, doveli su do neopisiva interesa europske obrazovane javnosti za grčku povijest. Kao da je Europa htjela Grčkoj vratiti dug za višestoljetni zaborav njezine antičke veličine. Grčka je, takoreći preko noći, proglašena kolijevkom europske civilizacije. Rimska civilizacija i umjetnost iznenada su pale u drugi plan. Među prebogatim nalazima s arheoloških istraživanja u Rimu i Italiji, koja u drugoj polovici XIX. st. dostižu vrhunac, grozničavo su se tražili grčki predmeti, po mogućnosti originali, dok je sve rimsko olako proglašavano trećerazrednim kićem. Takvom je stavu mnogo pridonio Johann Joachim Winckelmann, njemački povjesničar umjetnosti, koji je, jednako kao i Goethe i drugi ljubitelji grčke umjetnosti, u Apolonu Belvederskom vidio savršen primjer klasične ljepote. Pod utjecajem Winckelmannove škole stvoren je mit o Apolonu Belvederskom kao nedostižnom uzoru, pa su gipsani odljevi ili reprodukcije toga kipa bili "nužan izložak svih muzeja, umjetničkih akademija i liberalnih umjetničkih koledža, a mnogi su naraštaji studenata odrasli u uvjerenju da upravo on utjelovljuje bit grčkoga duha".⁹ Ponovno probuđeni interes europske kulturne javnosti za antičku Grčku doveo je ubrzo i do interesa za arheološka istraživanja na grčkom tlu. Prvo u nizu velikih otkrića bilo je dakako Schliemannovo otkriće Troje. Nekako u isto vrijeme Schliemann je u Mikeni otkopao Lavlja vrata, a potom otkrio i kraljevske grobnice u Grobnom krugu A. Pritom se, kao pasionirani ljubitelj Homera, rukovodio Ilijadom i Pauzanijinim putopisom.

I zlosretni grčki rat za nezavisnost također je u velikoj mjeri pridonio buđenju interesa europske javnosti za Grčku, kao i za njezinu slavnu prošlost. Stoga valja nešto kazati i o tome. Grčka tajna udruga Heterija, koja je pripremala pokret za oslobođenje osnovana je u crnomorskom gradu Edesi, a postupno je po lukama i otocima formirana tajna mreža koja je povezivala zajednice Grka koje su težile oslobođenju od osmanske vlasti. Godine 1821. za vojnog zapovjednika pokreta izabran je Aleksandar Ipsilanti, Grk koji je u ruskoj vojnoj službi postigao čin generala. U ožujku 1821. Ipsilanti je pozvao Grke na oružani ustanak, a arhiepiskop iz Patrasa uputio apel za nezavisnost. Unatoč brzim uspjesima¹⁰ kampanja je bila loše vođena, a izostala je i očekivana vanjska pomoć od Rusije. Okrutno se osvećujući za svoje poraze Osmanlije su zauzeli otok Hij te poubijali 23000 Grka, a njih oko 47000 odveli u ropstvo. Muslimanske snage iz Egipta brzo su zauzele Peloponez, dok je snažno brodogradnja zagospodarilo Egejskim morem.

⁹ H.W. Janson, A. F. Janson, *Povijest umjetnosti*, Zagreb 2003., 157.

¹⁰ Već početkom 1822. godine cijeli je Peloponez bio u grčkim rukama. Na sastanku u Epidauru predstavnici iz svih ustaničkih područja proglasili su grčku nezavisnost. Narodna skupština, kojom je predsjedao Aleksandar Mavrokordat, izglasovala je prvi grčki ustav nadahnuta demokracijom klasičnog doba.

Europska se javnost zgrozila na vijesti o tome da se tisuće Grka prodaju kao roblje na tržnicama Kaira, no vladajući krugovi europskih država nisu reagirali. Zaključci Bečkog kongresa utvrdili su da se “zakonita vladavina” mora održavati pod svaku cijenu.¹¹ No, demokrati i rodoljubi iz cijele Europe pojurili su u pomoć borbi za grčku nezavisnost, nadahnuti prije vizijom onoga što je Grčka bila nekad negoli surovim trenutkom grčke borbe za slobodu. Tako se i lord Byron pridružio 1824. Mavrokordatu u mjestu Misolungi, gdje je dva mjeseca kasnije umro od groznice.¹² Godine 1827. prisiljena je na predaju i Atena, a u rukama ustanika ostalo je samo nekoliko otoka na kojima je ustanak i otpočeo.

Poziv europskim silama za pomoć grčkoj borbi uputio je engleski ministar vanjskih poslova George Cuning. On je u Grčkoj vidio pradžu europske civilizacije. Poziv su prihvatile Francuska i Rusija, koja je vidjela priliku da osigura nezavisnost i Srbima, čije je ustanke protiv osmanske vlasti već podržala. Engleska, Francuska i Rusija potpisale su u srpnju 1827. u Londonu sporazum o uspostavljanju mirne pomorske blokade kako bi natjerali Osmansko Carstvo da u slučaju propasti pregovora prizna grčkim podanicima pravo na samoupravu. Budući da su osmanska i egipatska flota bile usidrene u zaljevu Navarina na jugozapadu Peloponeza, saveznička flota doplovila je u blizinu kako bi demonstrirala svoju snagu. Ovaj se manevar pretvorio u višesatnu veliku bitku nakon što je s muslimanske strane slučajno ispaljen jedan topovski hitac u smjeru francuskog zapovjednog boda. U toj je bitki muslimanska flota potpuno uništena, što je dovelo do rata s Osmanskim Carstvom. Nakon osmanskog poraza, prilikom sklapanja mira u Jedrenu, jasno su se očitovali različiti motivi zajedničke intervencije saveznika. Rusija je dobila uporišta na Kavkazu i u Armeniji, dvije luke na Crnome moru, pravo prolaska trgovačkih brodova kroz Bospor i trgovine s Osmanskim Carstvom. Sultan je također dodijelio samoupravu Srbiji i rumunjskim pokrajinama Moldaviji i Vlaškoj. Do priznavanja je grčke samostalnosti došlo takoreći usput, ali i to ne u cijelosti jer unutar granica nove države nisu bile Tesalija i Kreta. U političkom smislu u širem europskom kontekstu pitanje grčke nezavisnosti bilo je gotovo potpuno beznačajno.

¹¹ Na kongresu u Ljubljani 1821. godine izjavio je kancelar Metternich. “Tamo, s druge strane naših istočnih granica, tri ili četiri stotine tisuća ljudi je obješeno, poklano, nabijeno na kolac... sve to gotovo i nije važno”.

¹² Misolungi je pao 1826. godine, a posljednji branitelji zapalili su barut te odletjeli u zrak zajedno s napadačima. Upravo je herojska obrana Misolungija nadahnula francuskog slikara Eugena Delacroixa za njegovo ulje na platnu “Umiranje Grčke u Misolungiju”, a grčka je borba za nezavisnost počela zaokupljati maštu slikara i pisaca diljem Europe.

Prema romantičarskom stereotipu sva se naša današnja kultura temelji na kulturi starih Grka. Nijedan narod staroga vijeka nije nam dao tolike kulturne vrijednosti kao Grci. Bez njih nije moguće ni zamisliti kulturu današnje Europe, ni našu znanost kao ni našu umjetnost. Grci su utemeljili filozofiju, matematiku, fiziku, povijest, gramatiku, dramsku umjetnost i bili naši nenadmašni učitelji u govorništvu, pjesništvu, kiparstvu i arhitekturi. Također, stari su Grci digli kult čovjeka do najviše razine. Utemeljili su sport i fizičku kulturu, prikazali su ideal ljepote ljudskoga tijela u umjetničkim djelima neprolazne vrijednosti, trudili su se da postignu ideal ljudskoga čudoređa. Čak i njihovi bogovi imaju ljudske crte: u njima su utjelovljeni ljudski osjećaji i ljudske strasti, mržnja i dobrotu, jakost i hrabrost, mudrost i lukavost.¹³ “Kolike li razlike između starogrčke kulture i kulture ostalih starih naroda! Kako li nam je strana kultura starih Babilonaca, njihovi demoni i njihova magična shvaćanja, – kako li nam je daleka starokineska spekulativna filozofija, na kojoj se zasniva sva njihova nauka i sva kultura. A kako nam je blizak misaoni svijet starih Grka, koji je sav zadojen visokim humanitetom i u kojega je centru čovjek.”¹⁴

Za razliku od, uvjetno rečeno grčkog stereotipa, prema stereotipu o starim Rimljanima oni, naime, nisu stvorili ništa samosvojno. Jedini njihov povijesni doprinos je osjećaj za pravo i pravna znanost. Preživio je, doduše, i latinski jezik kao jezik znanosti. Rimljani su, valja i to priznati, stvorili vojsku koja je osvojila svijet, ali vojna vještina nekako se ne smatra civilizacijskom tekovinom. Sve ostalo Rimljani su preuzeli od Grka, pa su čak i rimski bogovi grčkog podrijetla. *Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio*, stoga je rimska umjetnost manje vrijedan derivat, pa čak i jeftina kopija grčke umjetnosti.

I doista, na prvi pogled čovjek bi se morao složiti s navedenim tvrdnjama. Podrobnija analiza upućuje, međutim, na nešto, ako već ne sasvim drugo, a ono ipak bitno drugačije. Teško je, doduše, opovrći činjenicu da se upravo

¹³ L. Glasinger, *Medicina kroz vjekove*, Zagreb 1954., 39. Citati su preuzeti iz navedena djela upravo stoga jer, osim što sjajno oslikavaju stereotip o staroj Grčkoj, argumentiraju i stajalište autora ovog teksta o preživljavanju stereotipa upravo u okvirima povijesnih pregleda razvoja drugih znanosti, poput primjerice medicine ili prava. Autori tih tekstova nisu ni izbliza školovani povjesničari ili arheolozi, pa se njihov pristup problematici temelji na izboru literature koji vrlo često ovisi o slučajnom odabiru djela većinom popularno-znanstvene tematike. Jednako tako, ti autori u pravilu ne raspolažu znanstvenom podlogom za analizu i ispravno tumačenje povijesne problematike. Na taj se način stereotipi povijesti uvijek iznova i iznova reinkarniraju iako ih je povijesna znanost već odavna prevladala.

¹⁴ Glasinger, n. dj., 39.

Grke ima smatrati utemeljiteljima mnogih znanosti i da je grčki duh doista bio vrlo kreativan. Razlozi tome tražili su se u blagom podneblju Grčke, plavetnilu njezina neba i mora, vegetaciji, razvedenoj obali s mnoštvom otoka, demokratskom uređenju "starogrčke države" kao i prirodnoj stvaralačkoj snazi grčkog naroda. No, je li grčka kultura možda ipak velikim dijelom posljedica brojnih i raznolikih političkih i kulturnih utjecaja sa strane pod koje je grčki prostor morao potpasti s obzirom na svoj geografski položaj?

Često stereotipno idealizirana grčka svakodnevnica onog vremena izgledala je u stvarnosti, na žalost, sasvim drukčije od uvriježenih mišljenja. Antički je svijet, zanemarimo li idealističke predodžbe, bio vrlo okrutan i grčki prostor tu nije bio nikakva iznimka.¹⁵ Najizvornije svjedočanstvo o tome ostavili su nam upravo sami Grci kroz vlastite mitove i rado slušane priče, gdje sve vrvi motivima poput kljuvanja Prometejeve jetre, Tantalova komadanja sina, Orestova ubojstva majke, o Edipu i incestuoznoj mašti da i ne govorimo.¹⁶ Protiv ideala visokorazvijenog grčkog humaniteta i ljudskog čudoređa govore i neoborive činjenice poput dužničkog ropstva ili u povijesti besprimjernog spartanskog odgoja. Upravo je strah od dužničkog ropstva bio jedan od glavnih pokretača grčke kolonizacije Sredozemlja. I često prenaplašavana grčka svijest o pripadnosti jednom narodu, idealizirani panhelenski duh, ovjekovječena kroz istinski veličanstvenu manifestaciju olimpijskih igara, mora se nužno sagledavati i kroz prizmu uskogrudnih parcijalnih interesa pojedinaca,¹⁷ kao i trenutačne situacije i omjera snaga na širem sredozemnom prostoru jednako kao i među pojedinim polisima. Često se previda ili čak

¹⁵ Arijan, *Anabaza*, I 9. Kako to iznosi Arijan, prilikom gušenja tebanske pobune, nakon poraza tebanskih snaga su "... ne samo Makedonci, nego i Fočani i Platejani i ostali Beočani bez ikakvog reda ubijali Tebance, koji se već nisu ni branili, jedne u kućama, u koje su provalili i gdje su se oni branili, a druge, dok su se na svetim mjestima molili, ne štedeći ni žene ni djecu." Tom je prilikom, prema Plutarhu, *Usporedni životopisi*, Aleksandar, 11, poubijano oko 6000 Tebanaca, a oko 30000 zarobljeno i prodano. Kenofont, *Grčka povijest*, IV, 4, opisujući zbivanja tijekom korinške pobune protiv 393.-391. pr. Kr. slikovito opisuje poprište bitke: "Tom je prilikom u kratkom vremenu poginulo toliko mnoštvo da su ljudi inače naviknuti vidjeti hrpa žita, drva i kamena sada gledali hrpe mrtvaca." U fočanskom, pak, ratu Tebanci su 364. pr. Kr. razorili beotski grad Orhomen, muškarce poubijali, a žene i djecu prodali u ropstvo. Ovdje bi se moglo dosta prostora potrošiti i na odnos Spartanaca prema helotima, ali to je već općepoznata stvar.

¹⁶ Sjetimo se samo Ahilejeva postupka s Hektorovim tijelom, razaranja Troje ili Apolonova i Artemidina smaknuća Niobine djece... Primjera ima bezbroj.

¹⁷ O podmićivanjima i varanju na Olimpijskim igrama piše opširno Pauzanija, *Vodič po Heladi*. Zanemaruje se, međutim, činjenica da je pobjeda na Olimpijskim igrama osim slave donosila pobjednicima i veliku materijalnu korist u njihovim polisima, poput primjerice, života na državni trošak.

zanemaruje činjenica da su se tijekom grčko-perzijskih ratova u sastavu perzijskih snaga nalazili i brojni grčki plaćenici,¹⁸ dok su neki od polisa, predviđajući perzijsku pobjedu čak i otvoreno stali na stranu perzijskog kralja.¹⁹ I u Peloponeskom ratu, koji je obilovao teško zamislivim divljaštvom obiju zaraćenih strana,²⁰ Perzija, vjekovni grčki neprijatelj, je financijski i politički podržavala Peloponeski savez.

Među neke od specifičnosti starogrčkog mentaliteta svakako spada i konstantna nesposobnost za postizanje ikakva konstruktivna dogovora dviju, a često i više oponentnih strana. Tako se nekoliko puta događalo da su Grke u najtežim trenucima njihove povijesti spašavale snažne samoinicijativne ličnosti poput Miltijada, Temistokla ili Leonide.²¹ I glorificirana atenska demokracija ima dakako svoje naličje. U znanstvenoj je literaturi već mnogo puta ukazano da je demokratski ustroj Atene u stvari bio samo paravan za atensku hegemoniju u Delskom savezu. Osim toga, u tekovinama te demokracije mogli su "uživati" samo slobodni Atenjani, od kojih je opet većina imala korist, zadovoljstvo i povlasticu da za novac vesla na brodovima kojima je Periklo održavao atensku prevlast na moru, natjeravši time na kraju Peloponeski

¹⁸ Grčki su hopliti općenito bili vrlo cijenjeni plaćenici u sredozemnom svijetu, a bilo ih je u sastavu perzijskih snaga, kao i egipatske te kartažanske vojske. Zacijelo najpoznatije sudjelovanje grčkih plaćenika u stranim ratovima jest ono u građanskom ratu u Perziji, kojom se prilikom više od 10000 grčkih plaćenika borilo na strani Kira Mlađeg protiv njegovog brata Artakserksa. Nakon Kirova poraza kod Kunakse 401. pr. Kr. te je plaćenike preko Mezopotamije, Armenije i južne Anatolije do Trapezunta odveo Ksenofont, koji je taj put kasnije i opisao u djelu *Kirov pohod* ili *Anabaza*. Pa i kasnije, prilikom Aleksandrova pohoda, u sastavu Darijevih postrojbi sudjelovali su grčki plaćenici, unatoč zaključcima kongresa u Korintu 337. pr. Kr., kojem su nazočili delegati iz svih grčkih polisa osim Lakedemonjana. Prema Plutarhu, *Aleksandar* 16, u bitki kod Granika nakon žestoka napada Aleksandrova Perzijanci nisu pružali "... niti snažan niti dugotrajan otpor, nego, okrenuvši leđa, pobjegoše svi osim helenskih najamnika; ovi, skupivši se na jednome brežuljku, zatražiše od Aleksandra jamstvo da će ih poštediti." Nakon Aleksandrova odbijanja i napada većinu je, od njegovih poginulih "... upravo ondje zadesila pogibao i smrt jer su se tukli s ljudima očajnicima koji su umjeli boriti se." O tome i Arijan, *Anabaza* I 16, po kojemu je oko dvije tisuće zarobljenih plaćenika poslao Aleksandar "... u okovima u Makedoniju, da obrađuju zemlju, jer su se borili protiv zajedničkih odluka Helena, premda Heleni, za barbare protiv Helade."

¹⁹ Herodot, *Povijest*, VII, 132.

²⁰ O tome na više mjesta piše Tukidid, a nakon njega i Ksenofont, koji je nastavio Tukididovu povijest Peloponeskog rata. Na nagovor Tebanaca Spartanci su 427. godine ubili 200 Platejana, ostale prodali u roblje, a grad razorili do temelja. Slično su postupali i Atenjani pa su prilikom zauzimanja Mela i Sikione muškarce poubijali, a žene i djecu prodali. Arijan, *Anabaza*, 31, o tome piše: "I zauzeće Mela i Sikione, koji su gradići na otocima, prije je pribavilo osvajačima sramotu, nego u čitavom Helenstvu pobudilo veliku pozornost."

²¹ Herodot, *Povijest*.

savez u rat. Osvetoljubivost, karakterna osobina grčkih bogova stvorenih na sliku i priliku onovremenog Grka, nigdje se ne očituje bolje nego u pojavi razaranja obrambenih zidina poraženog protivnika.²² Te su zidine bile jedina garancija sigurnosti života i imovine u ondašnjem okrutnom svijetu. Građene su dugo, tehničkim sredstvima koja su u ono doba iziskivala nevjerojatan napor zajednice, a čin njihova rušenja bio je kazna od koje teško da je goru bilo moguće i zamisliti.

I to je strana jednog naroda koju moramo poznavati kako bismo mogli ispravno valorizirati grčki doprinos europskoj kulturi, a on nije mali. Na tlu antičke Grčke nalaze se pravi začeci europske civilizacije i prva je visoka kultura staroga vijeka na europskom tlu doista ponikla upravo u Grčkoj. To, međutim, nije bila kultura grčkog klasičnog doba već starija kultura Ahejaca, poznatija pod uvriježenim nazivom Mikenske kulture. Njezini su nositelji etnički također bili grčkog podrijetla. No, pritom valja napomenuti da je ona u svojim začecima i kroz nekoliko stoljeća bila izložena djelovanju još starije i visokorazvijene kulture otoka Krete, najsjajnijeg izdanka kompleksa egejskih kultura rasprostranjenih u cijelom Egejskom bazenu. Mikenska se kultura dakle razvila preslojavanjem starijega supstrata novodoseljenim stanovništvom. Iako je s propašću Mikenske kulture početkom XII. st. pr. Kr. došlo do potpunog kraha kulturnih tekovina i do općeg pada na svim područjima ljudske djelatnosti, usmena je predaja sa sjećanjem na prohajalo sjajno doba ipak ostala sačuvana. Prvoklasno svjedočanstvo o tome upravo su djela Iijada i Odiseja, još u antici pripisana slijepom pjesniku Homeru. No, uspomene na nekadašnju veličinu bile su trajno vidljive i u ostacima Mikene, Tirinta, Arga, Jolka, Pila i drugih utvrđenih palača mikenskog razdoblja, uvijek iznova podsjećajući na nekada veličanstvenu prošlost. Nisu stoga bez osnove nastajale priče o bogovima, kiklopima i drugim mitološkim bićima koja su nekada hodala zemljom, o moćnim kraljevima i dvorskim intrigama.²³

O homerskom dobu, razdoblju kad se oblikovala grčka svijest, nažalost ne znamo mnogo. Nije ovo mjesto da bi se dublje ulazilo u arheološke interpretacije i stoga se valja zadovoljiti konstatacijom da su temelji svih sastavnica koje su oblikovale kasniji politički, kulturni i umjetnički razvoj antičke Grčke postavljeni upravo u ovo vrijeme. Kao što je poznato, u

²² Atenski nalog o rušenju zidina Potideje bio je jedan od povoda Peloponeskog rata. Nakon atenskog poraza srušen je dugi zid koji je povezivao Atenu s Pirejem. Tebanci su 634. pr. Kr. uspjeli u Amfiktionijskom vijeću s prijedlogom da se poruše zidine gradova u Fokidi.

²³ Mikenske palače, suprotno od uvriježena mišljenja, nisu nakon propasti mikenske kulture prepuštene propasti i zaboravu. Kao utvrde naselili su ih novi stanovnici.

antičko doba prostor što su ga nastavali Grci bio je puno veći no što je teritorij moderne grčke države. Matična je Grčka obuhvaćala i priobalni dio Male Azije sa svim egejskim otocima. Upravo je taj prostor bio izvor spoznaja i rasadište ideja koje će uskoro uroditi grčkom kreativnošću na svim područjima ljudskog stvaralaštva. I doista, utemeljitelji mnogih znanosti ili u najmanju ruku brojni poticatelji novih ideja u grčkom svijetu, osim dakako iznimaka za koje bi se moglo reći da potvrđuju pravilo, rodом su bili upravo iz gradova Male Azije ili s egejskih otoka koji maloazijskoj obali gravitiraju. Tales je bio iz Mileta, Heraklit iz Efeza, Anaksagora iz Klazomene, Epikur i Pitagora sa Sama. Upravo su pripadnici miletske filozofske škole Tales, Anaksimenes i Anaksimandar postavili prva pitanja o biti, postanku, uzrocima i promjenama prirodnih pojava te ponudili prve odgovore koji nisu bili religiozna tumačenja, kao u starim civilizacijama, već su se okrenuli prirodi, nastojeći u njezinim elementima naći odgovor. Pitagora sa Sama usprotivio se njihovim materijalističkim shvaćanjima i okrenuo razmišljanjima o brojevima kao biti svega što postoji, dok je za utemeljitelja dijalektike, Heraklita sa Sama, prauzrok svega bila vatra. Kako se ne bismo bavili samo grčkom filozofijom, valja naglasiti da je i otac povijesti Herodot bio iz Halikarnasa, otac medicine Hipokrat s otoka Kosa, Eratosten, najveći geograf antike i jedan od najobrazovanijih ljudi svoga vremena, iz Kirene, slikar Polignot s otoka Tasa, Aristarh sa Sama, Ksenofont iz Efeza, da dalje ne nabrajam. Netko bi, dakako, mogao prigovoriti da je unatoč tome ipak Atena bila kulturno središte grčkoga svijeta. To je, svakako, točno, no razloge tome trebalo bi tražiti prvenstveno u njezinoj vojnoj, političkoj i financijskoj moći u doba Perikla. Zbog obnove Atene, stradale u grčko-perzijskim ratovima, tu se okretao ogroman novac, a potreba za brojnim kvalitetnim umjetnicima i njezina velika platežna moć u Atenu su doveli najbolje od najboljih, jednako kao što će se kasnije događati s Rimom. Intelektualna i kreativna snaga grčkog svijeta potjecala je ipak u najvećoj mjeri s maloazijskih prostora i s egejskih otoka. Jesu li prema tome maloazijski Grci bili inteligentniji od svojih rodaka na europskom kopnu ili je posrijedi nešto drugo?

Dakako da odgovor na ovo pitanje leži u činjenici da je upravo Mala Azija s egejskim otocima tisućama godina predstavljala most prema Europi. Tim su putem prema europskom kontinentu dokazano prošle tekovine neolitičke revolucije kao što su na Bliskom Istoku nastala prva trajna naselja. Na Bliskom Istoku čovjek je najprije počeo koristiti metale i pismo i tu su stvorene prve visoke civilizacije iz kojih su prema Sredozemlju stoljećima zračila kulturna strujanja i utjecaji. Važan razlog i kasnijeg kulturnog zračenja s egejske obale Male Azije trebalo bi tražiti i u činjenici da su turbulentna zbivanja koja su početkom XII. st. pr. Kr. zahvatila dio europskog kopna, a prvenstveno

jugoistok Europe, i u kojima je propala Mikenska kultura,²⁴ uglavnom zaobišla maloazijsku obalu i egejske otoke. Tu nije bilo ni razaranja većih razmjera, a ti su krajevi također prihvatili i velik broj izbjeglica iz europske Grčke. Vjerojatno najvažniji poticaj tim strujanjima jest ipak u činjenici što su se gradovi Male Azije nalazili na najvažnijim pomorskim trgovačkim putovima kojima je iz Crnog mora na velika istočna tržišta, uglavnom posredovanjem Feničana, stizalo žito, jantar, kositar, a suprotnim smjerom obrtnički proizvodi poput nakita i lončarije. Istim su putem maloazijski Grci preuzeli i feničansko pismo, prilagodili ga vlastitom jeziku te tako stvorili alfabet.

Kolikogod grčka povijest, kako je razvidno, bila opterećena svakovrsnim stereotipnim predodžbama, za rimsku povijest to vrijedi u još većoj mjeri. Ipak, neosporiva je činjenica da su Rimljani obogatili svjetsku povijest mnogim praktičnim izumima i ostali zapamćeni kao nenadmašni pravnici, vojnici i graditelji. Rimske su ceste povezivale sve dijelove goleme države, dok mnoge građevine koje su opstale do danas svjedoče o umješnosti rimskih graditelja. Najviše od svega, zapanjujuće djeluje razvoj maloga grada koji je za nešto više od pet stoljeća uspio zagospodariti gotovo cijelim tada poznatim svijetom čime je po prvi, a vjerojatno i posljednji, puta u povijesti stvorena jedinstvena država koja se protezala na tri kontinenta. Rimska vojska, koja je pokorila svijet, stoljećima je ostala na glasu kao nepobjediva vojna sila. I ne samo da je Rim taj golemi prostor uspio osvojiti, već je njime uspješno upravljao kroz nekoliko stoljeća. Nije stoga čudno da je rimski model državne uprave nadahnjivao mnoge kasnije vladare i njihove savjetnike, a rimska je povijest stoljećima ispunjavala divljenjem pisce, pjesnike, povjesničare i kraljeve.²⁵

Ono što se u pravilu zaboravlja jest činjenica da se pojam Rimljanin ne može i ne smije promatrati kao etničku, već prvenstveno kao političku kategoriju. Od samih početaka grada Rima, prema rimskoj tradiciji kao i prema rezultatima arheoloških istraživanja, stanovništvo grada sastojalo se od više italjskih naroda. Rimska tradicija uz Latine posebice apostrofira Sabinjane,

²⁴ Problem propasti Mikenske kulture još se ni izdaleka ne može smatrati znanstveno riješenim. Postoji više teorija o propasti, ali je sam krajnji čin kroz razaranja mikenskih palača nedvojbeno bio nasilnog karaktera. Recentne arheološke teorije povezuju ta zbivanja s ekspanzijom brončanodobne kulture žarnih polja, s čijim se širenjem povezuje i napad tzv. Naroda s mora na Egipat u doba faraona Ramzesa III., kao i propast Hetitskog kraljevstva u Anatoliji. Seoba Dorana i njihova identifikacija kao rušitelja Mikenske kulture još je jedan od povijesnih stereotipa vezanih uz grčku povijest. Dorski je seobeni val stigao u Grčku nakon što je Mikenska kultura već bila propala.

²⁵ Tim su modelom bili nadahnuti i duhovni oci američke nacije, prilikom stvaranja Sjedinjenih Američkih država. Razvidno je to i u imenu Kapitol hill, jednako kao i u američkom Senatu (Gornjem domu). Povezanost s vrijednostima rimske demokracije sugerirana je i arhitektonskom dekoracijom Bijele kuće (stupovi, zabat, kupola).

a u periodu etruščanske prevlasti nad Rimom i Etruščane. Podjela rimskog stanovništva na patricije i plebejce ukazuje, pak, na trajni proces doseljavanja stanovništva u Grad. Taj se trend ubrzavao kako je Rim stvarao svoj imperij, najprije osvajanjem Italije, a zatim i cijelog Sredozemlja.

Pobijanje stereotipnog shvaćanja o pukom preuzimanju grčkih bogova od strane Rimljana i njihovu jednostavnu poistovjećivanju s domaćim božanskim ekvivalentom zahtijevalo bi prostor podeblje doktorske disertacije i u tu se tematiku na ovome mjestu ne mogu dublje upuštati. Ono što bi ipak trebalo naglasiti jest činjenica da je sam način oblikovanja zajednice iz koje će s vremenom nastati jedinstvena politička cjelina na prostoru grada Rima onemogućio razvoj mitologije, pa Rimljani nisu nikad stvorili vlastitu kozmogoniju ni teogoniju. To, dakako, ne znači da svaka od etničkih zajednica koje su u rano doba naseljavale brežuljke uz Tiber nije imala mitsku svijest. No, prije no što je bio stvoren nekakav dovoljno čvrst duhovni okvir za oblikovanje mitološkog sustava i genealogije bogova, ta je "rana religija" u nastanku već bila preslojena onom razvijenijom susjednih Etruščana, te zatim jednako tako izložena stalnom snažnom utjecaju iz grčkih kolonija. Vrlo je vjerojatno da su prežitke usmene predaje latinskih mitova i legendi kasnije preradili i zapisali grčki pisci na sebi svojstven način. Grci su, uostalom, poznati po tome što su prostor cijelog Sredozemlja uklapali u svoje mitove, a lokalnim zbivanjima i karakterističnim pojavama davali vlastita mitološka tumačenja pa čak izmišljali i nove priče. Veliki je broj grčkih mitoloških priča imao mnoštvo više ili manje različitih verzija, upravo kao što su postojala i brojna proturječna rodoslovlja junaka, čemu je doprinosila neograničena pjesnička sloboda grčkih pjesnika.

Rana rimska religija, kako je poznato, imala je animistička obilježja. Važna je, dakle, bila božanska moć ili sila (*numen*),²⁶ a ne njezin oblik. Kako njihovi bogovi nisu bili antropomorfni, Rimljani se nisu uopće zamarali pričama o njima pa nisu ni mogli stvoriti genealogiju bogova po uzoru na druge razvijene narode Sredozemlja. Pod snažnim etruščanskim i grčkim utjecajem božanstva Rima poprimila su postupno antropomorfna obilježja na jedini mogući način: štovanim božanskim silama dodijeljena su obličja grčkih bogova,²⁷ što je onda

²⁶ O pojmu *numen* opširnije u D. Novaković, *Pojam numen u rimskoj religiji*, Zagreb 1991. i tamo nav. lit.

²⁷ Prve su se predodžbe bogova pojavile već u doba rane republike, ali nije moguće točnije odrediti vrijeme. Taj je proces ubrzan nakon osvajanja grčkih gradova u Italiji. Tad su kao ratni plijen u Rim pristizali brojni kipovi raznih grčkih božanstava pljačkani u tamošnjim hramovima, koji su potom smješteni u hramove rimskih bogova.

neminovno moralo dovesti do preuzimanja grčke mitologije, ali Rimljani nikad nisu prihvatili i njezin metafizički aspekt. To se preuzimanje dogodilo tek u trenutku kad je Rim jednom dostigao određen stupanj zrelosti i kad se pojavila potreba za jačanjem svijesti o pripadnosti zajednici.²⁸ Valja ipak naglasiti da taj proces nije bio ni jednostavan ni brz, kao ni dosljedan. Dok se etruščanski utjecaj očituje kroz kapitolijsko trojstvo vrhovnih bogova, kasnije je grčko preslojavanje moguće razaznati kroz smjenu prvotne trijade (Jupiter, Mars, Kvirin) trijadom bogova bližom grčkom panteonu (Jupiter, Junona, Minerva). Pa ipak, teškoće i nedosljednost usklađivanja vidljive su kroz smjenu prvobitnih nadležnosti i osobina pojedinih božanstava. Stoga je ponekad vrlo teško, a najčešće i nemoguće, razlučiti radi li se u pojedinom slučaju o poistovjećivanju bogova ili jednostavno o njihovu preuzimanju osobina. Religiozni je život za poljoprivrednu zajednicu bio neodjeljiv od ratarstva i uza nj vezanog kalendara, pa ipak je Mars, jedno od najvažnijih i najštovanijih božanstava, koje je prvotno činilo trijadu glavnih bogova, od boga proljeća poistovjećen s Aresom te je tako postao bog divljeg i nerazumnog rata. Jednako je tako staro italsko i manje važno agrarno božanstvo Venera, izvorno zaštitnica vrtova i svinja, izgubila svoja prvotna obilježja i postala pandan grčkoj Afroditi. Neki su pak bogovi, poput Apolona, izravno preuzeti u rimski panteon, dok je Dioniz kao bog vinove loze i divljeg raspojanog veselja poistovjećen s Bakhom, ali pritom ni italski Liber Pater nije izgubio važnost. Vjerski je sinkretizam bio, međutim, uobičajena i najnormalnija pojava u starom svijetu. Miješanje božanskih osobina, atributa i djelokruga njihova pokroviteljstva počelo se širiti Mediteranom s grčkom kolonizacijom Sredozemlja, a osobito ga je pospješilo Aleksandrovo osvajanje²⁹ čija je posljedica bilo političko i gospodarsko objedinjavanje svijeta istočnog Sredozemlja. Svoj je vrhunac takva praksa dostigla u helenističko doba.

Grčki je utjecaj na Rim bio vrlo jak i s vremenom je sve više jačao, osobito nakon što je Rimski Republika zagospodarila grčkim kolonijama u Italiji i na Siciliji. Bogatstvo i širenje vidokruga rimske aristokracije doprinosilo je, pak, iznutra interesu za grčku kulturu i prijemljivosti za njezina dostignuća. No, rimski su bogovi ipak ostali rimski, bez obzira na to što su uklopljeni u grčku mitologiju. Rimljani su, naime, razvili u povijesti nezabilježen osjećaj

²⁸ Najstariji su povjesničari Rima pisali na grčkom jeziku, a za najstariju povijest grada služili su se djelima grčkih pisaca. Prvo je prozno djelo o rimskoj povijesti napisao potkraj III. st. pr. Kr. grčkim jezikom Kvint Fabije Piktora. Djelo se zvalo Ljetopisi, a izlaganje je počinjalo dolaskom Eneje u Italiju. Bilo je namijenjeno malobrojnim Grcima koji su se zanimali za rimsku povijest, kao i djelu rimske aristokracije koji je razumio grčki jezik.

²⁹ Već nakon osvajanja Egipta dao se Aleksandar na novcu prikazati kao Amon s ovnujskim rogovima.

vjerske tolerancije i nevjerojatno praktičan model. Njihovo shvaćanje da je bolje angažirati neko božanstvo na svojoj strani nego imati ga za protivnika dovelo je do toga da su gotovo sva važnija božanstva naroda koje su pokorili i s kojima su ratovali prihvaćena u rimski panteon. Narodima koji su uključeni u sastav rimske države dopuštena je potpuna vjerska sloboda, da štiju svoje stare bogove i da im slobodno prinose žrtve. Ne može se, dakle, govoriti o preuzimanju grčkih bogova, već, kad bi smo to promatrali na takav način, o preuzimanju svih bogova. No, takvo je gledanje na ovu složenu problematiku ne samo banalno, već i potpuno neznanstveno. Uostalom, neosporiva je činjenica da je sve do zabrane poganstva u vrijeme Teodozija I. vrhovno božanstvo i zaštitnik rimske države ipak ostao Jupiter.

Nakon osvajanja Italije brojni su italski narodi, od kojih je svaki ponešto pridonio stvaranju kulture koju nazivamo rimskom, potpali pod vlast Rima. Apulci, Etruščani, Samničani, Umbri, Faliski, Oski, Marsi, Vestini i drugi imali su posebne jezike, kulturu, umjetnost, običaje pa i oružje.³⁰ Ostavimo li po strani Etruščane,³¹ kultura italskih naroda prije rimskog osvajanja bila je na mnogo višem stupnju no što se to donedavno mislilo. I ti su narodi rano došli u kontakt s Grcima, ali bi pogrešno bilo, kao što se često čini, razmišljanje o jednosmjernom preuzimanju. Teško je osporiva tvrdnja da su italski narodi preuzeli neke od kulturnih tekovina koje su im predali Grci, ali i grčki su kolonisti, jednako kao i trgovci, morali ponešto naučiti od italskih starosjedilaca. Taj je proces, uostalom, zajamčen, nužan i uobičajen kroz cijelu ljudsku prošlost. Etnogeneza tako podrazumijeva jednako stapanje raznih etničkih koliko i kulturnih elemenata.³² Teško je povjerovati da grčka plemena koja su tijekom indoeuropejske seobe naselila jugoistok Europe nisu od starosjedilačkog stanovništva naučila kako živjeti u drukčijem okolišu i klimi ili kako, primjerice, ploviti među otocima Egejskog mora, jednako kao i mnogo stoljeća kasnije Hrvati u Dalmaciji ili pak bijeli kolonisti od Indijanaca u američkim kolonijama. Stoga se tvrdnja kako Rimljani nisu stvorili ništa samosvojno već su isključivo preuzimali od drugih ne može nazvati nikako drugačije do li neznanstvenom. Baš suprotno, Rim nije bio

³⁰ Italski su se narodi isprva koristili zajedničkim prajezikom nazvanim Sabelskim jezikom. Italia – stara sabelska riječ koja je prvotno označavala samo južni vrh Apeninskog poluotoka.

³¹ Etruščanska civilizacija zauzima posebno mjesto u povijesti Italije i kao takva zahtjeva zaseban prostor. Cjelovitiji pregledi novijeg datuma: Cristofani M., *Gli Etruschi, Una nuova imagine*, Firenze 1993.²; *The land of the Etruscans*, ed. S. Settis, Milano 2000., te osobito katalog izložbe *The Etruscans*, ed. M. Torelli, Venice 2000.

³² O tom procesu opširnije u B. Kuntić-Makvić, *Populacija i kontinuitet pri smjeni civilizacija, Etičnost i povijest*, Zagreb 1999., 83-94. i tamo nav. literatura.

sklon nekritičkom preuzimanju jer je upravo konzervativnost jedna od snažno izraženih karakteristika rimskog načina razmišljanja. Upravo stoga, ne može se ni govoriti o preuzimanju već prije o tolerantnosti i uvažavanju u jednom procesu koji bismo uvjetno mogli nazvati etnogenezom. Rimsko je osvajanje Italije bilo više politička reorganizacija jednog relativno malog prostora s mnogo srodnih ali ipak različitih etničkih i političkih zajednica koje su se na kraju tog procesa našle u sklopu nove političke cjeline pod prevlašću Rima. Poznato je da su pritom upravo ratoborni Samničani pružili Rimljanima najžešći otpor, ali je manje poznat Samnitski doprinos rimskoj kulturi kroz smjenu dotadašnje vojne formacije rimske vojske, koja se borila u falangi, novim bojnim poretom Samničana.

Još je jedna opsežna tema zastrta neprozirnim velom stereotipa satkanim od banalnog uopćavanja, a riječ je, dakako, o rimskoj umjetnosti. Budući da je u ovom tekstu već bilo kraćih referenci na odnos grčke i rimske umjetnosti, na to možda više ne bi ni trebalo trošiti prostor. No, rado isticana činjenica o Rimljanima kao nekim seljacima nezainteresiranim za ikakav vid umjetnosti prečesto služi kao argument kojim se osporava postojanje umjetnosti u rano doba rimske povijesti koliko i želi potvrditi njihova nesposobnost za umjetničko stvaralaštvo. Ako bismo htjeli povlačiti nekakve paralele, tad bismo morali konstatirati da je Homersko doba Grčke razdoblje za koje ne postoji materijal na temelju kojeg bismo mogli donositi zaključke o umjetničkoj produkciji, no to ne mora značiti istodobno da određeni vid umjetničkog djelovanja nije postojao. U arhaisko je doba Grčke, međutim, očevidan snažan istočnjački utjecaj, posebice u oslikanoj keramici. Jednako tako, na ranu je rimsku umjetnost utjecala umjetnost Etruščana, koliko i Grka, ali nedvojbeno i stvaralaštvo i shvaćanja drugih brojnih italskih naroda. Utjecaji što ih je Rim prihvaćao ne mogu se ipak okarakterizirati kao podražavanje stranih uzora jer ih je, bilo da se radi o etruščanskom, grčkom ili helenističkom utjecaju, rimski praktični duh razradio i uklopio u sasvim novu dimenziju. Rimski je portretistika taj vid umjetničkog stvaralaštva u starom vijeku dovela do vrhunca, dok rimskim građevinama u tehničkom smislu može konkurirati jedino Keopsova piramida, a i ona jedino po veličanstvenim dimenzijama. O rimskom urbanizmu i fascinantom djelu povezivanja cijelog tadašnjeg svijeta mrežom cesta da i ne govorimo.

Rimski osjećaj za sustav i red ne očituje se samo u arhitekturi, već i u pravnoj znanosti, stvaralaštvu kojim je rimska misao zadužila suvremeni svijet, a čiji su temelji sačuvani u *Zakoniku dvanaest ploča*.³³ Budući da, kao potpisnik ovih

³³ Iako sam *Zakonik* nije sačuvan, on je velikim dijelom rekonstruiran jer su se rimski pravници često pozivali na njega.

redaka, nisam kompetentan raspravljati o pravnim pitanjima poslužiti ću se citatom: "Čak i suvremeni politički postulati za pravnom državom, zasnovanom na zakonitosti, u mnogočemu upućuju na iskustva koja je rimski pravnički duh stekao u svom stoljetnom izgrađivanju jednog od najkonzistentnijih pravnih sustava nazvanog, ne bez valjanog razloga, *ratio scripta*."³⁴

Na vrhuncu vojne i političke moći Rim je postao financijskim i političkim središtem tadašnjeg svijeta. Jednako kao i u Ateni Periklova doba, i u Rimu se tada koncentriraju najbolji umjetnici, liječnici, arhitekti. No, Rim nikad nije uspio uzeti primat znanstvenog središta tadašnjeg svijeta jednom drugom gradu, Aleksandriji. I upravo je to jedina prava razlika između Rima i Atene, koja u vrijeme svog vrhunca nije imala aleksandrijsku konkurenciju. S druge pak strane, Rimsko je Carstvo bilo jedinstvena politička cjelina dok je grčki svijet u svoje klasično doba bio politički rascjepkan. Politička je pak objedinjenost sredozemnog prostora pružala neograničene mogućnosti slobodnoj razmjeni ljudi, ideja i spoznaja, a Aleksandrija je, unatoč kozmopolitskom sastavu svoga stanovništva ipak prvenstveno bila rimski grad u rimskoj državi, jednako kao što su to bili i Atena ili pak Antiohija, Bizantij, Leptis Magna, Milet ili Halikarnas. U etničkom je smislu Rimsko Carstvo bilo konglomerat etnički, religijski, kulturno i jezično različitih naroda od kojih je svaki na neki način više ili manje pridonio stvaranju jedinstvene rimske civilizacije. I kad bismo na kraju željeli tražiti pravog Rimljanina morali bismo konstatirati da je Eneja bio Trojanac, Romul i Rem iz Alba Longe, Tit Tacije i Numa Pompilije Sabinjani, tarkivinijska dinastija Etruščani, Ciceron je rođen u Arpinu, Horacije u Apuliji, Ovidije u Sulmonu, Kaligula na Rajni ili u Anciju, Klaudije u Lugdunu, Vespazijan u selu Falakrina, Trajan i Hadrijan u Hispaniji, Septimije Sever u Leptis Magni, Heliogabal u Siriji, Dioklecijan u Dalmaciji, Konstantin u Naisu, Amijan Marcelin u Antiohiji, a posljednji veliki rimski vojskovođa Aecije, pobjednik nad Atilom, u Durostorumu.

³⁴ *Zakonik dvanaest ploča*, Zagreb 1994. A. Romac, Uvod, 7.

LITERATURA

Popis korištenih izvora:

- Apijan, *Rimski građanski ratovi*, prev. B. M. Stevanović, Beograd 1967.
- Arijan, *Anabaza*, prev. M. Stahuljak, Zagreb 1952.
- Frontin Sekst Julije, *Strategemata*, prev. A. Matan, Zagreb 2004.
- Herodot, *Povijest*, prev. D. Škiljan, Zagreb 2000.
- Ksenofont, *Grčka povijest*, prev. A. Galjanić, Zagreb 2001.
- Nepot Kornelije, *O istaknutim vojskovođama stranih naroda*, prev. J. Miklič, Zagreb 1999.
- Plutarh, *Usporedni životopisi*, prev. Z. Dukat, Zagreb 1988.
- Sparcijan Elije et al., *Historia augusta*, prev. D. Nečas Hraste, Zagreb 1994.
- Trankvil Gaj Svetonije, *Dvanaest rimskih careva*, prev. S. Hosu, Zagreb 1956.
- Tukidid, *Povijest Peloponeskog rata*, prev. S. Telar, Beograd 1991.
- Zakonik dvanaest ploča*, prev. A. Romac, Zagreb 1994.

Popis korištene literature:

- Cambi N., *Antika*, Zagreb 2000.
- Chamoux F., *Grčka civilizacija*, Beograd 1967.
- Coarelli F., *Rome, Guide Archeologiche*, Milano 2004.⁴
- Cristofani M., *Gli Etruschi, Una nuova imagine*, Firenze 1993.²
- Durando F., *Drevna Grčka*, Zagreb 1999.
- Gabucci A., *Guide to ancient Rome*, trans. R. Sadleir, Venice 2000.
- Glasinger L., *Medicina kroz vjekove*, Zagreb 1954.
- Grimal P., *Rimska civilizacija*, Beograd 1968.
- Janson H. W., Janson A. F., *Povijest umjetnosti*, Zagreb 2003.
- Jurić A., *Grčka, Od mitova do antičkih spomenika*, Rijeka 2001.
- Kuntić-Makvić B., *Populacija i kontinuitet pri smjeni civilizacija, Etničnost i povijest*. ur. E. Hršak, Zagreb 1999., 83-94.
- Leksikon antičkih autora*, ur. J. Hekman et al., Zagreb 1996.
- Liberati A. M., Bourbon F., *Drevni Rim*, Zagreb 2000.

- Lisičar P., *Grci i Rimljani*, Zagreb 1971.
- Maškin N. A., *Povijest staroga Rima*, Beograd 1987.⁶
- Milićević M., *Rimski kalendar*, Zagreb 1990.
- Novaković D., *Pojam numen u rimskoj religiji*, Zagreb 1991.
- Piranomonte M., *Terme di Caracala*, Roma 2002.
- Posavec V., *Razmatranja o istočnim i zapadnim korijenima rimskog carskog kulta*, *Histria Antiqua* 4, Pula 1998., 71-75.
- The Etruscans*, ed. M. Torelli, Venice 2000.
- The land of the Etruscans*, ed. S. Settis, Milano 2000.
- Vasilikis A., *Heraklion archeological museum*, Heraklion 2000.